

A kommunikációs médiumok és a társadalom differenciálódása

A nyelv és az írás szerepe a szocialitás evolúciójában

Bognár Bulcsu

bognar.bulcsu@btk.ppke.hu

Beérkezés: 2014. 10. 13.

Átdolgozott változat beérkezése: 2015. 03. 11.

Elfogadás: 2015. 04. 10.

ÖSSZEFOGLALÓ: Az írás a kései Luhmann azon megállapításából indul ki, hogy a szocialitás evolúciója nem csupán a társadalmak strukturális felépítésének elsődleges formája, hanem akár a kommunikációs médiumok mentén is értelmezhető. A tanulmány a luhmanni rendszerelmélet keretében vizsgálja a két legalapvetőbb médium, a nyelv és az írás szerepét a szocialitás evolúciójában. A kommunikációs médiumok és a társadalmi differenciálódás közötti kapcsolat rendszerelméleti értelmezése során pedig részletesen taglalja a kommunikációs médiumok elterjedésének hatását a társadalom szerkezetére. A gondolatmenet azt mutatja be, hogy a nyelv és az írás mennyire strukturálja át a társadalom hierarchikus és heterarchikus szerveződését, és miképpen vezet a társadalom komplexitásnövekedéséhez. E kérdés kapcsán a tanulmány arra hívja fel a figyelmet, hogy a luhmanni megközelítés részleges revideálásra szorul, mivel eltúlozza az írásbeliség társadalmában a hierarchikus struktúrák jelentőségét.

Kulcsszavak: szociológiaelmélet, rendszerelmélet, kommunikációs médiumok, szóbeliség, írásbeliség, hierarchia, heterarchia

Kommunikációs médiumok és a társadalom leírása

Egy társadalomelmélet sajátosságainak megragadása mindig tükrözi a megfigyelő pozícióját is. A különböző nézőpontok azonban nemcsak az értelmezők eltérő tudás-szociológiai helyzetéből fakadnak, hanem a megfigyelt rendszer nagyfokú komplexitásából is. Különösen érvényesnek tűnik ez a megállapítás Niklas Luhmann univerzalisztikus igényű „grand theory”-jára (Rasch 2012; Jahraus 2012), amely a társadalmi viszonyrendszerek egyik legdifferenciáltabb leírását hozta létre. Mégis a Luhmann-nal foglalkozó elemzések nagyon egy irányba mutatnak: elsősorban

a társadalom szerveződésének különböző formáit emelik ki. Leggyakrabban pedig a rétegzett társadalomból kialakuló, a funkcionálisan tagolódó részrendszerek struktúráját létrehozó modern társadalomról és a részrendszerek működéséről, egymáshoz fűződő kapcsolatáról esik szó.

A luhmanni rendszerelméletet szemlélve egyáltalán nem indokolatlan ez a beállítás. Annál inkább sem, mivel maga Luhmann is többször hitet tett amellett, hogy a társadalmi differenciálódás elsődleges formájának a társadalmak azon strukturális felépítését tekinti, amely sajátos részrendszereket és rendszer-környezet megkülönböztetéseket hoz létre (Luhmann 1977, 1998, 2009). A történeti evolúció ívét kirajzoló szegmentált, a centrum-periféria alapján megkülönböztetett, a rétegzett és a funkcionálisan differenciált modern társadalom négyese azonban a társadalom alapegységének tekintett kommunikáció kapcsolódásainak csak egyik lehetséges megfigyelését jelenti. A szocialitás autopoietikus rendszerének a tudomány részrendszeréből jövő értelmezése azonban több, egymással vetélkedő megközelítést is megenged.

A megfigyelések sokféleségének lehetőségét kifejezve a kései Luhmann (Luhmann 1998, 2005a, 2006) is meglehetősen nagy figyelmet fordított a kommunikációs médiumokra, amelyeknek fontos szerepet tulajdonított a szocialitás komplexitásának növekedésében és a társadalom integrálódásában. Sőt nemegyszer annak is hangot adott, hogy a szocialitás evolúciója nem csupán a társadalmak strukturális felépítésének elsődleges formája, hanem akár a kommunikációs médiumok mentén is értelmezhető lenne. Vagyis a társadalmi változás nagy korszakai akár a médiumok mentén is megragadhatók, mivel az újabb kommunikációs médiumok megjelenése a társadalmi viszonyrendszerek döntő változását eredményezi.

A kettős kontingencia feloldásának módozataiból kialakuló integrációt közép-pontba állító megközelítésünk (Bognár 2009) számára különösen fontosak a kommunikációs médiumok, mivel rajtuk keresztül az a történeti evolúció is jobban nyomon követhető lesz, amely a legkomplexebb rendszer, a modern társadalom létrejöttéhez vezet. A továbbiakban tehát ezen a gondolati szálon haladva értelmezem a kettős kontingencia feloldásának folyamatát, részletesebben megvizsgálva a nyelv és az írás szerepét a szocialitás evolúciójában és a társadalom integrálódásában. A kommunikációs médiumok és a társadalmi differenciálódás közötti kapcsolat rendszerelméleti értelmezése során pedig részletesen taglalom a kommunikációs médiumok elterjedésének hatását a társadalom szerkezetére; megvizsgálva azt, hogy a nyelv és az írás mennyire strukturálja át a társadalom hierarchikus és heterarchikus szerveződését.

A kommunikációs médiumok elterjedése és a társadalom alapvető struktúrája közötti összefüggés megfogalmazása több vonatkozásban a torontói iskola kommunikációtechnológiai determinizmusával (Innis 2007; McLuhan 2001) és az információs társadalom elméletével (Webster 2002) mutat párhuzamokat.¹ Luhmann-nak

1 A tanulmány témájánál fogva nem tér ki a technológiai determinizmuson belüli vitákra. Utóbbiról lásd részletesebben: Kroker (1984).

a kommunikációs médiumokra vonatkozó koncepciója azonban Talcott Parsons méltatlanul elfeledett, kevésbé reflektált kései munkásságából építkeznek. Parsons dolgozza ki az „evolúciós univerzálék” (Parsons 1985) elméletét, amely a társadalom egyes funkcióinak védelme vagy kialakítása szempontjából hangsúlyozza azoknak az univerzáléknak a jelentőségét, amelyek alapvetően kijelölik az evolúció folyamában a társadalmi változás lehetőségét. Parsons az univerzálék elméletében a társadalom komplexitásnövekedését segítő azon tényezőket taglalja, amelyek a társadalom magasabb szintű adaptív képességét eredményezik. Másfelől az univerzálék a további társadalmi fejlődés előfeltételét jelentik, vagyis a társadalom nagyobb differenciálódása csak általuk lehetséges.²

Luhmann ezt a parsonsi belátást építi be társadalomelméletébe, hogy a szocialitás evolúcióját a társadalom elsődleges struktúrája mellett más szempontból is értelmezhesse, és ezáltal érvényesebben ragadhassa meg a rendszer komplex működését. Számára a kommunikációs médiumok jelentősége az ember antropológiai jellemzőiből következik. Az ember gehleni értelemben vett hiánylényként (Gehlen 1976) ráutalt a társas érintkezésre ahhoz, hogy a világban tájékozódni, eligazodni és létezni tudjon. Az interakció központi szerepe adódik már a luhmanni kommunikáció fogalmából is, amelynek információra, közlésre és megértésre tagolódo hármasa óhatatlanul feltételezi az interaktív viszonyt két egymást megérteni akaró pszichés rendszer között. A luhmanni társadalomelmélet kiindulásaként szemlélt, két pszichés rendszer közötti megértési szándékok mint a kettős kontingencia feloldásának módozatai teremtik meg a szocialitás alapját. Luhmann számára tehát a szociális rendszer komplex működése, vagy másképpen a szocialitás valósága a kontingenciák feloldásán keresztül értelmezhető.

A fenti összefüggésben mutatkozik meg a kommunikáció és a kommunikációs médiumok funkciója. Alter és ego interakciója olyan információs nyereséggel kecsegtet, amely a saját érzékszervek által egyik fél számára sem lenne lehetséges. A kommunikáció által több információhoz gyorsabban lehet eljutni, ami alter és ego nagyfokú „társadalomfüggőségét” eredményezi (Luhmann 1998: 192–193). Ebből következik tehát az, hogy a társas érintkezés folyamata ráutalt azokra a médiumokra, amelyek a saját érzékszervek percepcióján túlmutatva teremtik meg a kontingenciák feloldásának a lehetőségét. Másfelől az interakcióban részt vevő felek úgy kísérlék meg egymás kommunikációját értelmezni, hogy nem rendelkeznek biztos tudással a másik fél kognitív folyamatairól. Mint láttuk, az ebben az értelemben egymással „fekete dobozként” kommunikáló pszichés rendszerek megértései képezik Luhmann-nál a társadalmi integráció alapját. Parsonshoz képest lényeges eltérés azonban az, hogy Luhmann számára a szocialitás integrációja nem elsősorban a szociális dimenzió

2 A parsonsi és luhmanni elmélet közötti párhuzamok mellett a különbségek is nyilvánvalóak. Amíg Parsons az evolúciós univerzálék közé a pénzt, a piacot, a társadalmi rétegződést, a kulturális legitimitációt, a bürokratikus szervezetet, az általános normarendszert és a demokratikus politikai szervezetet sorolja, addig Luhmann kommunikációs médiumai (az írásban későbbiekben tárgyalt vagy említett) elterjesztő médiumok és a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok lesznek.

múlik. Luhmann rendszerelmélete abból indul ki, hogy alter és ego közötti közös jelentésalkotás az esetek többségében tárgyi és időbeli dimenzióban jön létre. A nyelvnek és az elterjesztő médiumoknak a szerepe a szocialitás szerveződésében pedig éppen az, hogy a kommunikáció tárgyi és időbeli vonatkozásában megteremtse két pszichés rendszer között a kettős kontingencia feloldásának a lehetőségét.³

Az elterjesztő médiumok olyan médiumok a kommunikáció folyamatában, amelyek annak valószínűségét növelik, hogy a kommunikáció elérjen a címzetthez. Itt tehát elsősorban a szociális redundancia hatótávolságáról van szó; vagyis ezek a médiumok a kommunikáció fogadásának hatókörét növelik (Luhmann 2005b). Alter és ego kommunikációja általuk könnyebben küzd meg azzal a nehézséggel, hogy a közös jelentés alkotása alter és ego eltérő pszichés rendszere, kognitív sémája miatt feltétebb valószínűtlen. A pszichés rendszerek jelzett egymásra utaltsága azonban az egymás számára átláthatatlan személyek ismétlődő kommunikációját eredményezi. Másfelől az ekképpen megsokszorozódó interakciók a megértési valószínűtlenségek megsokszorozódásával is együtt járnak (Luhmann 1981). Ennek feloldását kínálja a kommunikáló felek számára a rendszerképződés magasabb egysége, a társadalom, amely a kommunikációk integrálása érdekében mindenki számára koordinálja a jelentésalkotásokat.

A kettős kontingencia társadalmi feloldásának (vagy másképpen a társadalom integrálódásának) is megvan azonban az evolúciója. Általában a nyelvet tekintik az első kommunikációs médiumnak, amely képes a társadalmi jelentésalkotást széles körben koordinálni, s amely ekképpen a szociális integráció alapját képezi. Alter és ego kettős kontingenciájának feloldását segítik azonban már az érzékletek is, amikor ego észleli alter viselkedését, és azt olyan közlésként értelmezi, amely egy bizonyos információt kommunikál (Luhmann 2005a: 88–90). Az érzékletek azonban csak akkor válnak kommunikációvá, amikor az információval együtt közlés is történik, vagyis amikor valakinek vagy valaminek kommunikációs tartalmat is tulajdonítunk. (Amikor például ego megállapítja, hogy alter sietésével azt fejezi ki, hogy nem tud beszélgetésbe elegendni vele.) Az érzékletnél tehát sohasem lehet biztosan megállapítani, hogy kommunikációról van-e szó vagy alter más okból való viselkedéséről (Luhmann 1995a). Mindenesetre az érzékleteken keresztül kommunikáció életre hívja a nyelv evolúciójának az alapját: az érzékletek érzékelését és azt is, hogy a kommunikációban érzékeljük, hogy a többiek számára érzékelték vagyunk (Luhmann 1998: 206–208).

A nyelv előtti kommunikáció ennek során egyre inkább úgy használ gesztusokat és hangokat, hogy azokat a kommunikációban részt vevők kommunikációs jelekként

3 Nem tárgyalom a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok szerepét a szocialitás folyamatában. Itt csak annak jelzésére van lehetőség, hogy ezek a kommunikációs médiumok (az értékek, a művészet, a pénz, a szerelem, az igazság és a hatalom) hozzák majd magukkal azt a társadalmi változást, amikor a kettős kontingencia feloldása immár nem lehetséges tárgyi és időbeli dimenzióban, és a kommunikáció ráutalt a szociális dimenzióra is. Ezek lesznek azok a médiumok, amelyek esetében a kondicionálás és a motiváció nem minden típusú szocialításban jellemző komplexitása megvalósul. Erről lásd részletesebben: Bognár (2009).

értelmezik. Ezek a jelek pedig saussure-i értelemben véve olyan jelzett megkülönböztetést képeznek (Saussure 1997), amelyek struktúrául szolgálnak az ismétlődő kommunikációs műveletek számára. Az egyes állandósult jelek kifejezte jelentések (harag, támadás, barátkozás, együttérzés stb.) hang vagy gesztusok által kifejezett jelei ezáltal már más interakciós helyzetekben is felhasználhatók lesznek, és rögzült jelentéseket alakítanak ki.⁴ A sztereotipizált nyelvhasználat evolúciós jelentősége az, hogy a kommunikálók egyre inkább el tudnak szakadni a külvilágtól (mint saját környezetüktől). Ezáltal képeznek olyan saját, rendszerszerű szerveződést, amely alter és ego számára közös jelentéseket hoz létre. A nyelv előtti kommunikáció rögzülése ekképpen az emberi társadalom alapjait teremti meg, elkülönülve a nem kommunikációval szerveződő természeti környezettől.

A sztereotipizált jelhasználat evolúciója a nyelv kialakulásának is feltétele lesz. Másrészt pedig viszonylag komplex szociális rend alapjait teremtheti meg: olyan hordákban szerveződő társadalmi alakulatokat formál, amelyben az ember már határozottan elkülönül az állatvilágtól és saját autopoietikus rendszert alkot. A nyelvhasználat híján korlátozott kommunikációs rendszer kellőképpen összetett már ahhoz, hogy a személyek közötti hierarchikus szerveződést kialakítsa. Másfelől pedig ez a hordaközösség kommunikációja az individuális partnervonzalmak létrejöttét is megengedi (Luhmann 1998: 206–207). Ebben az időszakban azonban a szocialitás csak az érzéletek korlátos komplexitásán épül fel, ezért a kommunikáció jóformán csak a jelenre vonatkozik, mivel a nonverbális kommunikáció csak nagyon korlátozottan képes múltbeli vagy jövőre utaló események kommunikációjára.⁵ Ez azzal is összefügg, hogy a nyelv előtti kommunikáció nem teszi lehetővé, hogy az érzéletek alapján létrejövő struktúrákat a kommunikáló felek felismerjék, és arra reflektáljanak.⁶

A nyelv mint kommunikációs médium szerepe a társadalom differenciálódásában

A nyelv előtti kommunikáció korlátozott formaképződési potenciálja kap új impulzust a nyelv fokozatos kialakulásával. Azzal a folyamattal, amikor az akusztikai jelek egyértelmű előnyben részesítésével lényeges evolúciós változás történik (Luhmann 1995a: 44–47). A magasabb komplexitás alapja az lesz, hogy amíg az érzéleteknél sohasem lehetünk biztosak abban, hogy kommunikációról, és nem más célból való viselkedésről van szó, addig a nyelvi kommunikáció esetében a közlés

4 Ezt az evolúciós folyamatot értelmezi Csányi Vilmos az elsődleges és másodlagos reprezentáció fogalmával. Csányi kutatásai arra mutatnak rá, hogy az állatokkal szemben az emberi agy képes arra, hogy az érzékelt tárgy vagy jelenség elsődleges reprezentációi (leképeződései) mellé olyan más reprezentációkat készítsen, amelyek függetlenek az eredeti másuktól. Az így létrejövő másodlagos reprezentációk képesek – magasabb absztrakciós fokon – folyamatokat, viszonyokat elgondolni, sőt képesek a reprezentációk elméleti manipulációjára. Ez hozza létre a közös kultúra alapjait, és biztosítja – ha nehézkes módon is – a társas érintkezés nyelv előtti szabályrendszerét (Csányi 1989a, b).

5 Ez a jelenre fókuszáló orientáció azonban, ha korlátozottan is, de képes már a jövőre és a múltra is reflektálni, amennyiben a kommunikáció állandósult jelei óhatatlanul előhívják a múltra való emlékeztést és a cselekvések jövőre irányuló tartalmát is.

6 Az érzéletek struktúrájára és az arra való reflexió kérdésére részletesebben kitérek a nyelv mint kommunikációs médium tárgyalásakor.

kommunikatív tartalma magától értetődő lesz. A másik cselekvési valószínűségének eredményes kalkulációját tehát a nyelvi kommunikáció segíti elsődlegesen, így a nyelv képezi a kommunikáció legalapvetőbb médiumát. A nyelvet (hasonlóan a többi kommunikációs médiumhoz) a luhmanni rendszerelmélet ezért szociális eseményként értelmezi. A nyelvi kommunikáció nem fogható fel egy alany cselekedeteként, sem információ átvitelekként.⁷ A kommunikációs médium a kommunikációs tér megosztásának egyik formájaként a kettős kontingencia feloldását és ekképpen a kommunikáció sikeresebb megértését segíti. A nyelv mint médium a kommunikáció megértését azzal teszi valószínűbbé, hogy a nem nyelvi kommunikációhoz képest jelentősen kiterjeszti az érzékelhető dolgok körét.

A nyelvi kommunikáció evolúciós értékét az biztosítja, hogy – szemben az érzékletekkel – itt már határozottan elválik egymástól az információ és a közlés, és az utóbbinak kommunikációs tartalma lesz. A nyelv önkényes jelei immár nem a jel és a jelölt tartalom hasonlóságán alapulnak. A kommunikáció ekképpen a valóságnak – a nem nyelvi kommunikációra jellemző – közvetlen leképezése helyett annak sokkal differenciáltabb leírását teszi lehetővé, és magasabb szintű általánosításokat, absztrakciókat enged meg. A hangok által így már az érzékelhető világ sokkal tágabb köréről lehet kommunikálni. A nyelvvel mint kommunikációs médiummal már az is része lehet alter és ego interakciójának, ami nincs jelen és csak lehetséges. A nyelvi kommunikáció emellett olyan absztrakt dolgokról (például az igazságról) folytatott párbeszédet is megenged, amely túl van az érzékleteinken. Másfelől a nyelvi kommunikáció által olyan dolgok (például a hétfejű sárkányok) is tematizálhatók válnak, amelyek csak a kommunikációban léteznek. Másképpen fogalmazva: a nyelvvel olyan dolgokat is lehet mondani, amiket még sohasem mondtak. Ez pedig nagyfokú komplexitásnövekedést eredményez a gesztusokkal történő kommunikációval szemben, mivel olyan dolgok közlésének megértését is valószínűsíti, amivel kapcsolatban nincs személyes tapasztalatunk.

A nyelv lehetővé teszi azt is, hogy minden lehetséges tartalmat objektumként és – szemben a nyelv előtti kommunikációval – immár nem csak személyesen átélt élményként szemléljünk. A nyelvi kommunikációval a világ ezáltal le tud már válni a személyes érzékletekről, vagyis az nem csupán a személy átélt valóságával lehet azonos. Ez az objektivitás lesz az alapja a világra való reflexió lehetőségének. A nyelv megjelenésével ugyanis fenomenológiai értelemben elválik egymástól a reális világ a szemiotikai világtól. Ez hozzá létre hozza a megfigyelői pozíciót, amelyből nézve a világ világgként megkülönböztethető és ezáltal értelmezhető lesz (Luhmann 1998: 218–219). Ez nyitja meg a lehetőséget a reflexivitásra, vagyis arra, hogy a dolgokról magukról is lehessen kommunikálni.

A nyelvi kommunikáció komplexitásnövekedése ezenfelül abból is adódik, hogy

7 A kommunikációt információátvitelként értelmező – Shannonnal és Weaverrel induló – megközelítés kritikáját lásd Luhmann több írásában is: Luhmann (1981), (1995a), (1995b).

a nyelvvel a tagadás is kommunikálható lesz.⁸ A nyelvi kommunikáció tehát mindig utal a lehetséges ellentétes kijelentésre is, és a nyelvi kijelentések elfogadása vagy elutasítása ekképpen válik a társadalmi szelekció alapjává (Luhmann 2005a: 98–104).⁹ A nyelv ezáltal (rekurzív jellegéből fakadóan) nem csak vissza tud utalni korábbi kommunikációs tartalmakra, hanem olyan valószínűtlenebb formákkal is kísérletezhet, amelyeknek az elfogadására a korábbi kommunikáció alapján kevés esély van. Abból adódóan azonban, hogy a nem megértés reflexív módon tisztázható, az újdonság elfogadására is esély nyílik. Annál inkább is, mivel a nyelv alkalmas arra, hogy minden gondolatot kifejezhessen, és mindent kommunikációvá formáljon. (Ebben az értelemben a nyelvnek döntő szerepe van a tudat médiumával működő pszichés és a kommunikációval operáló szociális rendszer interpenetrációjában.) Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a nyelv a kommunikáció variációinak legfőbb forrása lesz, és ezáltal képessé válik arra, hogy a szocialitás evolúciója számára újabb választási lehetőséget kínáljon (Luhmann 1998: 205–230).

A nyelv a szóbeli kommunikáció médiuma, amely az interakció szociális rendszeréhez kötődik, és ekképpen minden társadalmi forma nélkülözhetetlen médiumát képezi. A kommunikációs médiumok és a társadalom differenciálódásának kapcsolatát szemlélve azonban az válik izgalmas kérdéssé, hogy a kizárólag a nyelv kommunikációs médiuma által meghatározott társadalmak milyen jegyekkel írhatók le, illetve hogy valóban történik-e döntő változás a társadalom felépítésében ennek az új kommunikációs médiumnak a kialakulásával. Utóbbi kérdésre könnyebb a válasz. A nyelvi kommunikáció fenti jegyekben összefoglalt komplexitásnövekedése lesz az alapja az archaikus társadalmak létrejöttének.¹⁰ Ez teremti meg azt az interakció rendszerszintjén szerveződő társadalmi formát, amely a nyelv médiumán keresztül konstituálódik. A nyelv kommunikációs médiuma jelöli ki ugyanis azt az archaikus társadalmat, ahol a társas érintkezés alapja az egymás jelenlétében történő kommunikáció lesz (Luhmann 1987, 1991). A nyelv alakítja ki a szociális redundancia határát azzal, hogy csak azok a személyek tartozhatnak a közösséghez, akik a gyakori érintkezésben érvényesített nyelvi kompetenciának a birtokában vannak.

8 A nyelv előtti kommunikációban erre abban az értelemben nem volt lehetőség, hogy az érzéleteken alapuló kommunikációban nem lehet a nem tárgyat érzékelni. Ekképpen a világ csak a személyes érzéletek által felfogott világra korlátozódott. A nyelvvel azonban már lehet nem létező dologról beszélni.

9 Luhmann arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyelv egyértelmű és tagadást kifejező kódolása nem jelenti azt, hogy a nyelvi kommunikáció valamelyik kódértéket preferálna. A kommunikáció sikerességének mindössze az a feltétele, hogy a nyelvi igényléseknek és tagadásoknak egyformán jól érthetőnek kell lenniük. Luhmann nem vitatja ugyan azt, hogy a tagadást kifejező mondatok feldolgozása, megértése több időt igényel, és az egyént is jobban igénybe veszi pszichésen, de az igénylés és a tagadás egyaránt lehetőséget teremt a kommunikáció sikeres folytatására. Luhmann ezért a Habermasszal folytatott vitájában (Habermas–Luhmann 1990) úgy gondolja, hogy a megkülönböztetés konszenzust teremtő oldalára való összpontosításban ugyanolyan elméleti rövidlátás, és mellesleg egy konszenzuselméleti megközelítés gyökerei mutatkoznak meg, mint a megkülönböztetés másik oldala, az elutasítás kiemelésében, amelyet egy szintén rövidre zárt tekintett konfliktuselméleti megkülönböztetés alapjaként szemlél.

10 Luhmann egyenesen azt állítja, hogy a nyelvi kód megjelenése a társadalom kialakulásának a feltétele. Úgy látja, hogy egyetlen társadalom sem jöhet létre a jelek azon nyelvi megkettőződése nélkül, amelyek képesek identitásokat létrehozni (Luhmann 1998: 223–225). Luhmann álláspontjából az következne, hogy a nyelvvel nem, de hangokkal, gesztusokkal operáló, nyelv előtti kommunikációs médiumokat használó hordaközösségeket nem lehetne társadalomnak nevezni. Eppen azonban Luhmann rendszerelméleti fejtegetéséből következik az, hogy társadalomnak tekinthető minden olyan rendszer, ahol a pszichés rendszerek kapcsolatát a kommunikáció teremti meg. Ennek a meghatározásnak azonban a nyelvvel nem rendelkező hordaközösségek is megfelelnek.

Nehezebben megválaszolható azonban az a kérdés, hogy a nyelv kommunikációs technikájával meghatározott társadalmi érintkezés milyen gondolkodásmódot és milyen társadalmi szerveződést alakít ki. Ennek felfejtésére törekszünk a továbbiakban a luhmanni elemzési szempontokat kiegészítve a szóbeliség kérdéskörének azon sokirányú kutatásaival, amelyek több vonatkozásban pontosíthatják vagy felülírhatják a luhmanni értelmezés szempontjait. Luhmann kiindulása az, hogy a nyelvi kommunikációval kifejezett archaikus társadalom legfőbb jellemzője, hogy legtöbb vonatkozásban az interakció rendszerszintjének jellemzőit tükrözi. A nyelvi kommunikáció az írásos emlékezet híján a jelenre fókuszál, és mivel kevésbé hagyatkozhat a múltban rögzült eseménysorokra, nagyfokú redundancia jellemzi. A kettős kontingencia feloldása a jelenben történik, és ez alter és ego számára is megkívánja a közös jelentésalkotás révén azokat az ismétléseket, amelyek a közös valóság bizonyosságát és biztonságát alapozhatják meg. A jelenre fiksáló nyelvi kommunikáció a (közös) történelem aktuális újragenerálását eredményezi. Az interakció rendszerszintjének kommunikációja tehát a jelen perspektívájából törekszik a társadalmi érintkezés egyensúlyára. A nyelv ugyan képes immár a múltra és a jövőre is reflektálni, de a kommunikáció mindig csak a jelen vonatkozásában lesz érdekes, mivel a jelen konstruálja meg a történelmet.

A fenti vonatkozásban tehát az archaikus társadalom egyértelműen az interakció rendszerszintjének jellemzőit mutatja. Ez a sajátzerűség abból is következik, hogy ebben a történelmi korszakban nem válik el élesen egymástól az interakció és a társadalom rendszerszintje (Luhmann 1991). A társadalom ezen korlátos komplexitása tükröződik a szóbeliség struktúráján is, illetve a szóbeliség egyszerűbb struktúrája köszön vissza a társadalmi viszonyokban. A nyelvi kommunikáció csak kevésbé felidézhető, ezért annak egyszerűnek kell lennie, hogy a kommunikációban részt vevő felek számára könnyen értelmezhető legyen. Nem véletlen tehát, hogy a szóbeliség kutatói szerint is ez a „strukturális amnézia” (Goody–Watt 1968: 33) egyaránt megmutatkozik a kommunikáció és a társadalom szerkezetében. Ebből adódik az is, hogy a nyelvi kommunikáció szintaxisát mnemotechnikai szempontok határozzák meg: a könnyen felidézhető ritmikus mondások alkotják a kommunikáció vázát (Havelock 1963), és a könnyű felidézhetőség kedvéért általában is jellemzőek a rögzült szókapcsolatok, amelyek szintén a könnyebb társadalmi tájékozódást hivatottak segíteni (Parry 1987).

A nyelvi kommunikáció jelenhez kötöttsége abban is megmutatkozik, hogy az egyszerűsége és ismétlődésekre törekvő kommunikáció lexikális jelentése többnyire banális lesz. A nyelvi közlések nem új információs tartalmakat akarnak közvetíteni, hanem annak biztosítására törekednek, hogy az ego által tapasztalt világot alter is hasonlóképpen érzékelje. Ennek megállapítása pedig a legegyszerűbben úgy lehetséges, ha mindannyiuk számára érzékelhető (pl. az időjárásra vonatkozó), vagy ha a korábbi érintkezésben már kialakult, így nem vitatható közléseket tesznek. A banális kijelentésekkel operáló interakciók ekképpen átláthatóságra, egyszerű-

ségre törekednek. A nyelvi érintkezés egyszerűséget kifejező jegyei ennyiben tehát egybevágznak az átlátható, alacsony komplexitású társadalmi viszonyokkal.

Ez az alacsony komplexitás mutatkozik meg abban is, hogy a társadalom alapját jelentő kettős kontingencia feloldása csak a szóbeliségre hagyatkozhat. Ez nemcsak egyéb rendszerszintek (legfőképpen a szervezet) kialakulását nehezíti meg, hanem azt is meghatározza, hogy a társas érintkezés a pillanatnyi interakció szolgálatában áll. Ebből az következik, hogy a szóbeliség által meghatározott kommunikációban nincsenek, vagy csak kevéssé vannak jelen olyan absztrakt fogalmak, amelyek a konkrét kommunikációs szituációtól független helyzetekre utalhatnának.¹¹ A szituációtól függő, nem elvont gondolkodás ezért kevéssé képes absztrahálni, és erősen a személyesen átélt viszonyok által meghatározott. Ekképpen a szóbeliség kevéssé ismeri a helyzettől független objektivitást.¹² Ez a kommunikációs sajátosság avatja másfelől a szóbeliséget empatikussá és közvetlenné, és ez rögzíti azt is, hogy az archaikus társadalmat nem csak egyszerű, könnyen átlátható társadalmi viszonyok jellemzik, hanem a személyes elfogsultság és a személyek életvilágbeli lehorgonyzása is.

Mint láttuk, az absztrakció képessége ugyan jelen van a nyelvi kommunikációban, de utóbbit mégiscsak az interakciós rendszer zárt, a pillanatnyi kontextusra reflektáló kommunikációs szerkezete határozza meg. A nyelvi kommunikációból következő absztrakcióknak ilyen módon a személyes, érzelmileg terhelt életvilággal kell megküzdenie. A szóbeliség társadalmaira jellemző sajátos helyzetre ad jó példát a görög hagyomány sokszor és sokak által elemzett világa is. A határátlépést és az ebből következő kommunikációs nehézségeket mutatják az ebben a kontextusban is gyakran értelmezett szókratészi párbeszéddek. Szókratész kontextustól független helyzetmeghatározása (úgy is, mint törekvése az igazságra) magától értetődően éles ellenállást alakított ki az ezáltal saját (és közösségileg megerősített) tapasztalatát veszélyeztetve érők részéről, mivel ez a korábban személyesen megszerzett világlátásukat és identitásukat ásta alá. Nem véletlen tehát, hogy az a küzdelem akkor a kontextusoktól független helyzetértelmezésekre (az objektivitásra) törekvő Szókratész vereségével végződött.¹³

11 A szóbeliségnek ezt a sajátosságát írják le nagyon plasztikusan a kérdés legavatottabb kutatói is. Eric Havelock szerint a beszédet a személyes interakció világában olyan eseményként élik át, ahol annak tartalmát a kommunikációban részt vevő felek változó pozíciói és személyes viszonyai határozzák meg. A „cselekedetek, történések mozgalmal-ritmikus szintaxisa” ekképpen nem is használt elvont főneveket és elvont, időtlen összefüggéseket, amelyek kiszakíthatnák a párbeszédet a személyes kontextus subjektivitásából (Havelock 1963). Ugyanerre mutat rá Bronislaw Malinowski is, amikor az archaikus társadalomban a nyelvet olyan cselekvésmódként értelmezi, amely csak tényleges megnyilvánulásában létezik. A társadalom „primitív nyelvének” jelentése tehát kontextusfüggő: nincsenek rögzült jelentések, hanem a közlés szituációja felelős elsősorban a közlés értelméért (Malinowski 1923).

12 Ez mutatkozik meg Jack Goody és Ian Watt szerint a szóbeli nyelvhasználat ellentmondásosságaiban, időbeli változékonyságában és cseppfolyosságában is (Goody és Watt 1968). A szóbeliség világát ilyen módon a jelentések kontextushoz kötöttsége és a személyes, érzelmek általi változékonysága jellemzi.

13 Tegyük hozzá, hogy Szókratész filozófiája egy olyan átmeneti időszakban születik, amikor már megfogalmazódik az igény a kontextustól független világlátásra és ekképpen az igazság szimbolikusan általánosított médiumának megjelenésére is. Ahogy azt Havelock kutatásaiból (Havelock 1978) tudni lehet, Homérosz műveiben még nincs jelen fogalmi szinten az igazságosság. Ebben az időszakban a narratív szintaxis körülményei által megfogalmazott memorizáció ugyanis még annyira túlsúlyban van, hogy korlátozza a „lenni” ige használatát, és lehetetlenné teszi a fogalmi definíciót. Az írásbeliség megjelenése hozza magával a tárgyalásmód „irodalmiasodását”. Ez vezet el ahhoz a (Platónnak a költőkkel folytatott konfliktusában megmutakozó) élethelyzethez, amikor megfogalmazódik a szándék, hogy a jelentések kiszakadjanak a szóbeli kommunikáció pillanatnyi kontextusából és általános érvényességre tarthassanak számot. (Írásbeliség és szóbeliség kapcsolatáról a görögösek vonatkozásában lásd részletesebben: Nyíri 1998: 7–17; Demeter 2002: 17–40.)

A helyzettől független objektivitás hiánya és a személyes elfogultság egyaránt tükrözi a kommunikációs médium által kijelölt társas érintkezést és az ezen alapuló társadalomszerkezetet. Ebben a kommunikációs térben a világ két részre oszlik: azokra, akik a rendszeres hétköznapi érintkezésben azonos életvilággal rendelkeznek, illetve azokra az interakciókban nem részt vevőkre, akik ekképpen a társadalmon kívüli világot jelenítik meg. Az archaikus társadalom ezen megkettőződött világa érdemben csak a saját interakciójában részt vevők körére vonatkozik, míg a másik világ a kommunikációs rendszer környezetét képezi. Utóbbi az, amely irritációin keresztül folyamatosan kapcsolatban van a társadalommal, de a társadalom jegyeit saját autopoiezise, autonóm önszerveződése határozza meg. Ez az a közeg, amelyben a világ „helyes” szemlélete lehetséges a tőle különböző környezet mindig kérdéses nézőpontjával szemben.

A kettősség azonban nem csupán a világ hangsúlyos két részre osztásában, hanem az interakciókban közvetített szóbeliség kettős szerkezetű világában is tetten érhető. A külvilágtól a rendszeres kommunikációjával élesen elkülönülő közösség az interakcióban jelenlévők számára azonosságot, egyenrangúságot biztosít. A törzs képviseli egységesen és mindenkire vonatkozóan a magától értetődő monokontextuális világlátást. Ez mutatkozik meg a szóbeliség társadalmában tapasztalt mellérendelő beszédmódban (Ong 2010: 38-40) is, amely a kommunikáció és ekképpen a világ folytonosságát egyaránt biztosítani hivatott.¹⁴ A mellérendelő beszédmód ennek során azt fejezi ki, hogy a (sokszor a közös totemben is megmutatkozó, ld. Durkheim [2003]) azonosság által definiált közösség tagjai hasonló társadalmi helyzetükből adódóan egyenrangúan vehetnek részt a kommunikáció folyamatában.

Az archaikus társadalom heterarchikus szerveződése mutatkozik meg a szóbeliség társadalmában tapasztalt tradicionális gondolkodásban is. A nyelvi kommunikáció nagyfokú redundanciája azt a célt szolgálja, hogy minden újabb és újabb interakcióban mindenki számára létrehozza a közös világ lehetőségét. Ennek megteremtése azonban csak a mellérendelő viszonyban újra és újra ismétlődő interakciókban lehetséges. Ez a heterarchikus kommunikáció eredményezi a társadalom tartós stabilitását. Másfelől ebből adódik az is, hogy a szóbeliség társadalmi nem kedvelik az újdonságokat, az „érdekességeket”, mert azok a jelenidejűség stabil homeosztázisát veszélyeztetik. Az archaikus társadalom ezért nem preferálja az intellektuális kísérletezést, mert az a mindenki számára lehetséges megértést áthatja alá, és ez egyúttal a kommunikáció lehetőségét, és végső soron a közösség létét is kockáztatja.

Nem véletlen tehát a legkülönbözőbb történeti és társadalomfilozófiai szerzőknek és iskoláknak (Nietzsche, Marx, historizmus, romantika stb.) osztatlan lelkesedése a heterarchikus viszonyokat kifejező archaikus társadalom mint a törté-

¹⁴ Az interakció rendszerszintjén megszerveződő társadalmak erősen ráutaltak a folyamatos kommunikációra. A kommunikáció megszakadása ugyanis a közösség, az archaikus társadalom végét jelentheti, mivel a társadalom kizárólag ezeken a rendszerszinten folyó kommunikatív aktusokon alapul.

nelem aranykora iránt. A szóbeliség által meghatározott kommunikációs és társadalomszerkezet azonban magán viseli a hierarchikus szerveződés jegyeit is. A nyelvi kommunikáció alapját képező hang tűnékenysége ugyanis nem csak az ismétlésre, és ezáltal a mindenkit bevonó, heterarchikus kommunikációs helyzetekre ráutalt. Miként erre Ong rámutatott, a hang cselekvés, esemény is egyúttal (Ong 2010: 34–35), és cselekvésként a cselekvő társadalmi pozícióját is kifejezi. A szóbeliség társadalmában aki beszél, az cselekszik is, vagyis ő az, aki hatalommal rendelkezik a kommunikáció további menetének meghatározásában. Ezt a belátást a luhmanni rendszerelmélet fogalmiságára átfordítva úgy is fogalmazhatnánk, hogy az interakció rendszerszintjén a kommunikáció mindig aszimmetrikus, mivel a jelen által meghatározott kommunikációban az interakció tovább kapcsolódásait a mindenkori beszélő által kijelölt kontextus határozza meg (Luhmann 1987, 1991). Ez pedig a kommunikáció hatalmi dimenzióit jeleníti meg, ami tükröződik a törzsi társadalom hierarchikus struktúrájában is; nagyobb teret engedve az arra érdemesnek ítélteknek (a törzs vezetőjének és családjának) arra, hogy a kommunikáció menetét meghatározzák.

A hierarchikus viszonyok meglétét mutatja a nyelvi kommunikációban a versengő hangnem (Ong 2010: 44–46) is. Az archaikus közösségek interakciójában a beszéd meghatározása fejezi ki a hatalom lehetőségét. A szóbeliség mellérendelő szerkezete mellett tehát jelen van a kiemelkedés igénye a mellérendelő viszonyból. Az archaikus görögök által arisztoteinek nevezett igény a kiválóság megmutatására (Habermas 1993: 53–54) olyan hierarchiát alakít ki ezekben a közösségekben, ahol a szóbeliség viszonyainak meghatározói a társadalmi viszonyrendszerek alakítóiként is megjelenhetnek. Ennek oka az, hogy a társadalom valósága kizárólag ebben az interakciós térben kialakult erőterek alapján konstituálódik.

Heterarchia és hierarchia együttes jelenlétéből nem következik azonban, hogy a kettőnek azonos súlya lenne az archaikus társadalom szerveződésében. A szóbeliség társadalmában a kiválóság, a kiemelkedés lehetősége a közösség értékrendje által meghatározott, és az sohasem szakadhat el a közösség világlátásától, mert az a társadalom létét veszélyeztetné. A kiváló személy tehát az interakció rendszerszintje által kijelölt társadalmi térben csak akkor dominálhatja a társas érintkezést, ha közlései méltán tarthatnak számot az egész közösség meg- és egyetértésére. Utóbbi képezi a kommunikáció folyamatosságának, és ezáltal a társadalom egész működésének az alapját. Ebből a kommunikációs sajátosságból adódik, hogy a kiváló személy kiemelkedése leginkább akkor biztosított az archaikus társadalomban, ha közlése a közösség által legitimált látásmódot fejezi ki. Szemben a modernitással tehát, a szóbeliség társadalmában egy elbeszélés nem attól eredeti, hogy újdonságot, érdekességet, tehát az interakcióban potenciálisan részt vevők számára nem ismert elemeket tartalmaz. A kiváló személy akkor tud kiemelkedni, ha az elbeszélése il-

leszkedik a hallgatósághoz (Goody 2000).¹⁵ Az eredetiség tehát a közösség pillanatnyi (újból és újból szükséges) sikeres újatermelésében van.¹⁶

A szóbeliség társadalmában ekképpen nem a társadalom komplex szerkezete hozza magával a hierarchikus viszonyokat, hanem azt az alapvetően heterarchikusan szervezett, mellérendelő kommunikációban a mindenkori jelenben alkudják ki. Az archaikus társadalomban tehát nincsenek előre rögzített társadalmi viszonyok, amelyeket egy előzetesen rögzített hierarchikus rend határoz meg. Ez a sajátyszerűség erősen relativizálja a hierarchikus viszonyok súlyát, hiszen ez a struktúra tág teret enged az előzetes hatalmi struktúrák által nem meghatározott egyéni kiemelkedésnek.¹⁷ A heterarchikus viszonyok dominanciáját másfelől az is kifejezi, hogy ezekben a közösségekben a kiemelkedés sohasem individuálisan értendő. Az egyéni kiválóság a közösségi nézőpont minél sikeresebb megjelenítését szolgálja, tehát minden esetben a társadalom közös értékei által kontrollált és meghatározott.¹⁸

A szóbeliség társadalmának alapvetően heterarchiával jellemezhető viszonyai azonban keveset mondanak el a társadalmi rendszer komplexitásáról. Mint láttuk, a nyelvi kommunikáció térhez kötöttsége és a kommunikációnak a jelenhez kapcsolódása erősen csökkenti a kommunikáció komplexitását. A szóbeliség társadalmának alacsony komplexitása másrészt következik a nyelv sajátos kettős kódolásából is. A nyelvi kommunikáció igen–nem megkülönböztetése, a világ nyelvi jelekkel történő igenlése–elutasítása ugyan világos rendet vág a kommunikáció menetében, és jelentős evolúciós értéket képez a nyelv előtti kommunikáció által kifejezett közösségekhez képest, de a nyelvi kommunikáció igenlést és tagadást megkülönböztető bináris kódja az elfogadás és elutasítás túlságosan tág kereteit eredményezi a kommunikáció folyamatában. A szóbeliség szemantikájában tehát elvileg bármi igenelhető és tagadható, s ez ezért önmagában kevés támpontot ad a kommunikáció további sikeres kapcsolódásához. Ahhoz, hogy a nyelvi közlés nagy valószínűséggel megértéssel találkozzon, a nyelvi kommunikáció ráutalt egyszerűsítő sémákra.

Ez az egyszerűsítés mutatkozik meg a titok, a tabu szemantikájában is. A szóbeliség olyan jelentős mértékben megnöveli a közös jelentésalkotás lehetőségét, amire a társadalom alacsony komplexitása nem felkészült. A sikeres kommunikáció érdekében tehát az értelmezhető világot le kell szűkíteni azokra a jelenségekre, amelyek

15 Homérosz kiválósága nem abból adódik tehát, hogy új, nem ismert elemekkel „egyedien” tudta volna a trójai háború történetét vagy Odüsszeusz hazatérését elmesélni. Kiválósága abban áll, hogy a mindenki által ismert történetet a közösség izlése, értékítélete szerint tudta úgy közvetíteni, hogy a történet mindenki számára átélhetővé vált.

16 A szóbeliség társadalmában az orális költészet mindig a pillanatnyi kontextushoz illeszkedve értelmezi újra a hagyományt. Az elbeszéléseket, az epikus költészetet (pl. Homérosz alkotásait) tehát mindig másképp mondják el; annál inkább is, mivel az ekkori orális költészet nem ismeri a szövegazonosság fogalmát (Lord 1995).

17 A törzsi társadalom ebből adódóan a „self-made man” mobilitás legfőbb színtere. A korlátos hierarchikus struktúra nagy mozgásteret ad a társadalmi felemelkedésre és zuhanásra is. (A lecsúszáshoz elegendő egy rossz jóslat a struktúra tetején lévő varázslótól vagy egy sikertelen hadviselés a törzsfőnök részéről, hogy az egykor privilegizált helyzetben lévők a társadalmi hierarchia alján találják magukat.) A nagy mobilitást segíti az is, hogy az archaikus társadalom monokontextuális világlátása olyan közös valóságot képez, amely minden egyén számára többé-kevésbé azonos ismereteket eredményez. Jellemzően nem korlátozza tehát a helyes társadalmi percepciót semmi olyan, társadalmilag elsajátítható ismeret, ami nagyobb lehetőséget adna egy szűk társadalmi csoportnak a sikerességre, és ami kizárná a nem privilegizáltak csoportjait ebből a folyamatból.

18 Ezt a berendezkedést nevezi a hajnali társadalomelmélet a szokásszerűség társadalmának, ahol az egyéni innovációt mindig a közösség évszázadok óta rögzült, generációról generációra áthagyományozódó értékei jelölik ki – szemben az okszerűség társadalmával, ahol az individuális haszonszerzés motiválja az egyének cselekvéseit (Hajnal 1988, 1989, 1993, 1998).

a hétköznapi tájékozódás számára elkerülhetetlenek. Az archaikus közösségekben általánosan megfigyelt kommunikáció tilalma a titok megjelenését eredményezi a kommunikációban. Másfelől a kommunikáció másik (nem kommunikált) oldalát tabunak tekintik, ami által a kizártat, a tiltottat áttételesen ismét a kommunikáció részévé teszik (Luhmann 1998: 230–249). Ez az archaikus társadalmakra jellemző szemantika egyúttal az idővel kialakuló szent és profán megkülönböztetés alapja is lesz (Durkheim 2003; Eliade 1999), plauzibilisen megjelenítve azt, hogy a szóbeliség társadalmainak alacsony komplexitása mindig egy monokontextuális világlátást hív életre. Az archaikus társadalom monokontextuális vallási szemantikája a világ értelmezésének azt az egyszerűsítő sémáját tükrözi, amely a társadalom alacsony komplexitása miatt nem képes többféle világnézetet együttesen a közösség kommunikációjában megtartani, és minden társadalmi jelenséget egyféle (jelen esetben a vallás immanencia-transzcendencia) megkülönböztetése mentén értelmezi.¹⁹

Az archaikus közösséget megtartó egységes, mindenkit bevonó, de csak egyféle világlátást megengedő szemantika mutatkozik meg a vallási világlátással nagyon gyakran összekapcsolódó morálkóddal is. A szent és profán, a tiltott és megengedett élesen elkülönülő kettőssége kap ezáltal megerősítést a társadalmi érintkezésben. A morális kommunikáció kialakulása azonban nem közvetlenül a vallásra, hanem a nyelv megjelenésére vezethető vissza. A nyelv igenlést és tagadást kifejező megkülönböztetése ugyanis nem csak a személy identifikációját eredményezi (amennyiben a világ nyelvi megkettőződése lehetőséget kínál az eltérés, a sajátosság és ekképpen a külvilágtól elváló személy megjelenítésére is), hanem a tévedés és a megtévesztés lehetőségét is (Luhmann 1998: 225). Másképpen fogalmazva, a szóbeli kommunikációban rejlő ellentétes vélemények, az egyetértés és az elutasítás azt a kérdést is életre hívja, hogy a körülöttünk lévő világ dolgai miképpen értelmezhetők. A nyelvi jelekkel való tudatos és nem szándékolt visszaélés, a tévedés és a megtévesztés innentől kezdve folyamatosan részévé válik a társadalomnak. Ennek a kommunikációs sajátosságának a feloldása alakítja ki a fokozott igényt az őszinteségre, a szavahihetőségre, és ebből adódóan a kommunikáció morális kódolására.

A nyelvi kommunikáció folyamata tehát ráutalt a bizalomra, amelyet a kommunikáció morális kódolása jelentősen képes segíteni. A morális kommunikáció elismerésre és megvetésre bomló megkülönböztetése minden társadalmi cselekvő számára világossá teszi, hogy melyek azok a cselekvési minták, amelyeket a közösség elutasít, és melyek azok, amelyeket engedélyez (Luhmann 2008a). A kommunikáció morális kódolása azzal növeli a vallási megkülönböztetés hatékonyságát, hogy a személy egészét bevonja a kommunikáció folyamatába. Az archaikus társadalom átmoralizált közegében ugyanis a cselekedeteket nem önmagukban értékelik, hanem a személyiség egésze kerül megítélés alá. Ez pedig nagyon nehezé teszi a közösségi értékrendtől való eltérést. A morális kommunikáció kimetszi a társadalom által tévesnek vagy megtévesztőnek ítélt né-

¹⁹ Ezt a világlátást mutatja be Durkheim alapvető vallásszociológiai munkája (Durkheim 2003), miképpen Pierre Bourdieu az afrikai kabil törzsek vizsgálatán alapuló, archaikus közösségeket kutató tanulmányai (Bourdieu 2009) is.

zőpontokat, és sikeresen érvényesíti saját igazságát. Ezáltal szigorúan örökődik az alapvető jegyeiben mindenki számára azonos világlátás, a társadalom monokontextuális látásmódja fölött. Ezzel is összefügg az archaikus társadalom alacsony komplexitása.

A nyelvi kommunikációval meghatározott szegmentált társadalom lokális közösségének alacsony szervezethez mutatja a hatalom alacsony komplexitása is. Az alapvetően heterarchikus, de több vonatkozásában hierarchikus struktúrát is felmutató archaikus közösséget a hatalom médiuma is szervezi. A társadalom alacsony szinten strukturált hierarchiájában a hatalom gyakorlása értelemszerűen az interakció rendszerszintjéhez kapcsolódik. A hatalom ezáltal az egymás jelenlétében folyó kommunikációban való részvételben, illetve annak gyakoriságában, minőségében mutatkozik meg. Mivel a szóbeliséggel közvetített interakcióban való részvétel a társadalom minden egyéne számára magától értetődő lehetőség és kötelesség is egyben,²⁰ a hatalom ebben a közösségben leginkább az interakcióban való részvétel korlátozásával vagy az abból való kizárással érvényesíthető.

Ennek oka az, hogy a társadalom monokontextuális szerveződése nem tudja a különböző, egymással vetélkedő világlátások kommunikációját biztosítani. A többségi állásponttól való eltérésben tehát automatikusan normaszegést érzékelnek, amit a közösség és egyben a társadalom védelmében azonnal meg kell torolni. Az archaikus társadalom szervezeti rendszerszint híján a normaszegésre a legegyszerűbb szankcióval reagál. Vagyis ez a társadalom leggyakrabban a hatalom gyakorlásának legegyszerűbb formájával, a fizikai erőszak érvényesítésével válaszol (Luhmann 2003, 2013). A normaszegés mértéke dönti el, hogy a fizikai erőszak és az ezzel együtt járó megszegéenyítés²¹ csak időszakos-e vagy a személy végleges exklúzióját eredményezi.

A szóbeliség társadalmi tehát csak egy meglehetősen alacsony szinten lévő komplexitást engednek meg a kommunikáció folyamatában és ebből következően a társadalom szerkezetében is. A nyelvnek azonban ezekkel a korlátokkal együtt is jelentős szerepe van a kommunikáció komplexitásának növekedésében. Mint láttuk, a nyelvi kommunikációnak mindezek az evolúciós értékei azonban alapvetően az interakció szociális rendszeréhez kötődnek. A nyelv a szóbeliség társadalmában ugyan jelentékeny módon kibővítette a kommunikáció kapcsolódásait, de nem tette lehetővé, hogy a társadalom és az interakció szociális rendszere erőteljesebben elváljon egymástól. A variáció, szelekció és restabilizáció hármasként megrajzolható evolúcióban akkor következik be fordulat és egy, a médiumok változása alapján megrajzolható társadalomevolúció új korszaka akkor kezdődik el, amikor elterjed az írás.

20 Aki az archaikus társadalmakban nem vesz részt folyamatosan az interakciókban, az kimarad a társadalom jelentéskötésének ismétlődő újratermeléséből, így fokozatosan megszűnik a közösség része lenni. Ezt az archaikus társadalmi szemantikát tükrözi az is, hogy ha egy harcos hosszabb ideig távol van a közösségtől (és ekképpen az interakció rendszerszintjén megszervezett kommunikációtól is), annak a társadalmi tagságát gyakran egy új beavatási szertartással generálják újra, ami során – a közösségen kívüli kapcsolatok szimbolikus megszüntetése mellett – a cél a közösségi interakciók világába való visszavezetés lesz.

21 Az archaikus közösségek is ismerik már a stigmatizációt, amelyet nagyobb normaszegés esetén alkalmaznak. Ez arra hivatott, hogy a szóbeliség okán csak korlátozott emlékezettel rendelkező társadalom az elkövetőt és a közösséget is emlékeztesse a normaszegés tényére, és ezáltal csökkentse a normaszegés újabb előfordulásának esélyét.

Az írásbeliség mint elterjesztő médium szerepe a társadalom differenciálódásában

A társadalom evolúciójában a kommunikáció formáját tekintve a döntő változást az jelenti, hogy a művelet egysége már nem a hang és értelem megkülönböztetése lesz, miként ez a nyelvi kommunikációra jellemző volt. Az írás a betűkombinációk és az értelem megkülönböztetésén alapulva olyan optikai médiumot hoz létre, ahol a világhoz való távolság immár kérdésessé válik. Az optikai érzékletek médiumában bekövetkező szimbolizálás, vagyis az írásos kommunikáció ekképpen a szóbeliség határait legyőző kommunikációt teszi lehetővé, és ebből adódóan a szocialitás általános fejlődésének is fontos impulzusokat ad (Luhmann 2005b).

Az írás evolúciós értéke több vonatkozásban is megmutatkozik. Az írásbeliség elterjedése az idő új típusú szemléletét eredményezi, amennyiben az képes arra, hogy a nem egyidejű egyidejűségének az illúzióját keltse. A múlt és a jövő virtuális ideje ekképpen minden jelenben jelen lesz (Luhmann 1998: 264–266), és ez nem csak az időfelfogást, hanem több vonatkozásban a kultúra egészét is újrendezi. Az írásbeliség elterjedésével átalakul az emlékezet, amennyiben az egyén neuro- és pszichobiológiai mechanizmusaitól függetlenül kialakul a társadalmi emlékezet (Foerster 1993; Assmann 2013). Ez nem csupán a szóbeli előadás és a zene egységének a végét jelenti (Ong 2010: 66–70), hanem azt is, hogy a szóbeli kommunikáció az írásos szöveg által új relevanciát kap. Mindezekkel összefüggésben pedig az emlékezés és a felejtés megsokszorozódik, és a múlt hatása, jelentősége nagyban megnövekszik a jelen számára. Ezek a tényezők egyaránt a kommunikáció reflexív tartalmát növelik, ami óhatatlanul hozzájárul a szocialitás komplexebb szerveződéséhez.

Az írásbeliségből következő komplexitásnövekedés másfelől abból adódik, hogy az írásos kommunikáció – szemben a szóbeliséggel – nemcsak a jelenlévőkhöz, hanem egyszerre sok címzethez tud eljutni. A közlés és a megértés ezen térbeli és időbeli elkülönülése a rendszer elemeinek új típusú és a korábbinál komplexebb rekombinálódásait teszi lehetővé. Az írásos kommunikációs médiumával tehát lehetőségessé válik a távollévők bevonása is a kommunikációba. Ennek pedig döntő szerepe van a társadalom differenciálódásában, mivel a centrum és periféria alapján szerveződő és a szervezet rendszerszintjén is erőteljesen kommunikáló társadalom ezáltal jön létre. Másrészt az írásbeliség lehetőséget biztosít a másodlagos megfigyelésre a szociális rendszerben, mivel az írásos kommunikációval immár többféle jelenidejűség is lehetségessé válik a kommunikációban.

Az írás által kínált új típusú variáció, szelekció és restabilizáció a kommunikáció folyamatában egyúttal absztraktabb jelek használatát is eredményezi, ami a jelekről jelekre történő kommunikációt erősíti. Az írásos kommunikáció ezenfelül a különböző (tárgyi, időbeli és szociális) értelmi dimenziók erőteljesebb differenciálódásához is vezet. A sokféle jelenidejűség, az értelmi dimenziók határozottabb elválása és a másodlagos megfigyelés nagyobb szerepe olyan impulzusokat ad a szocialitás megszokott önreferenciális szerveződésének, amelyek a variációk pozitív szelek-

cióját valószínűsítik (Luhmann 1998: 249–290). Az írás által a szocialitás kommunikációja jóval kedvezőbben reagál az újdonságra és nagyobb valószínűséggel építi be a rendszer önreferencialitásába az új szerkezetet, ezzel restabilizálva annak autopoiezisét.

A variációk és szelekciók megsokszorozódása kettős következménnyel jár. Egyrészt nehezebben átláthatóvá teszi a szociális rendszer működését és nagyobb esélyt kínál önmagunk és mások megtévesztésére. A kommunikáció egyre több lehetséges variációja másrészt jelentősen megnöveli a kommunikáció elutasításának valószínűségét. Az egzisztenciális kontextustól független írás, amely már nem hagyatkozhat az értelmezést segítő mozdulatokra, mimikára, intonációra és a jelenlévő hallgatóságára, ezért egyre inkább ráutalt a differenciált körületekítésre. Az írásnak olyan megfogalmazásokkal kell élnie, amelyek képesek alkalmazkodni a sokféle, kontextustól független olvasatokhoz.²² Az egyértelmű megfogalmazásokra törekvő írás tehát elszakítja a társadalmi érintkezést a kommunikáló felek személyes életvilágától, így annak kommunikációs tartalma már nem az empatikussággal, közvetlenséggel lesz jellemezhető.²³

Ez az átalakulás teremti meg az igazság szimbolikusan áltanosított médiumának megjelenését. A kontextustól független kommunikáció lehetősége óhatatlanul magával hozza az igazság fogalmát. A kommunikációs tartalmaktól való távolság, a reflexió lehetősége olyan igazságélményt alakít ki, amelynek inherens önállósága és állandósága van (Goody és Watt 1978). Ez teszi lehetővé a világ nemcsak jelenre vonatkozó megragadását. Az archaikus társadalom heterarchikus szerkezetének személyes elfogultságát ekképpen felváltja a kontextusfüggetlen objektivitásra törekvés. Ezen megállapítások alapján úgy is fogalmazhatnánk, hogy a kommunikációt a szóbeliség zárt rendszere (korlátozott kódja) helyett egyre inkább a bernsteini értelemben vett (Bernstein 2003) kidolgozott kódok rendszere cseréli fel, ami az írásbeliség társadalmában a nyelvi, gondolati differenciáltságot hozza magával.²⁴ Mindez pedig magától értetődően megsokszorozza a társadalmi szemantikákat.

A társadalmi szemantikák megsokszorozódása nyomot hagy a gondolkodás és a társadalom szerkezetén is. A párhuzamosan lehetséges szemantikák a világ társadalmilag elfogadott többféle olvasatát eredményezik. Az írásos kommunikáció lesz a forrása ekképpen az eszmetörténeti polémia megszületésének (Luhmann 2008b) is. Az eszmetörténet kialakulása tükrözi azoknak az egymással vetélkedő nézeteknek a létrejöttét, amelyek aligha lettek volna lehetségesek a szóbeliség viszonyai kö-

22 Luhmann értelmezése Malinowski antropológiai vizsgálataira is hagyatkozik. Ezek azt mutatják, hogy az írásos dokumentumok izoláltak, ezért kontextustól függetlenül érthetőnek kell lenniük (Malinowski 1923).

23 A luhmanni elméletbe is beemelt megállapítás forrása minden bizonnyal Havelock kutatásai eredménye. A görög antik hagyományt elemezve Havelock mutat rá az elsők között a személyesség háttérbe szorulására (Havelock 1963). Az írásbeliség megjelenésével az írott nyelvet distanciával szemlélő olvasó lép a középpontba, akinek formalizált, rögzített pozíciója kevésbé engedi meg a személyes jelleg érvényesülését. A rögzített pozíció egyúttal a szemlélt, értelmezett dolgokhoz való távolságot is növeli, és ez a kontextustól való elszakadás esélyét növeli.

24 Bernstein szociolingvisztikai kutatásai természetesen a társadalmi osztályok és nem a történeti korszakok eltérő nyelvhasználatára vonatkoztak. Érdemes azonban arra felfigyelni, hogy az egyes társadalmi csoportok nyelvhasználatában nagyban tükrözi a domináns kommunikációs médiumot is. A munkásosztálynál tapasztalt korlátozott kód nagyban összefügg a szóbeliség kultúrájával, míg a középosztály kidolgozott kódja az írásbeliséggel jellemezhető gondolkodásstruktúrát takar.

zött, mivel ott a vita már önmagában is veszélyeztette az interakció szociális rendszerében megszervezett kommunikációt. Az írásbeliség azonban a kommunikáció reflexiójának megnövelésével olyan komplexitásnövekedést hoz, amely új korszakot jelent az evolúció folyamataiban.

A luhmanni elemzés arra mutat rá, hogy az írásbeliség mint elterjesztő médium megjelenésével a társadalom szerkezete is lényegesen átalakul. Mint láttuk, az írásbeliség kimozdítja a társadalmi kommunikációt az interakció rendszerszintjéből, és a nem jelenlévőket is bekapcsolja a társas érintkezésbe. A szociális redundancia megnövekedésén túl ez a kommunikáció szerkezetét is megváltoztatja. Amíg a szóbeliség kommunikációja beszélő és hallgató folyamatos szerepváltását kívánta meg, addig az írásbeliség háttérbe szorítja a kommunikáció reciprocitását, és lineáris szerkezete hosszú és divergens monológokra ad lehetőséget. A szóbeliség inkább mellérendelő szerkezete helyett tehát az írásbeliséggel egy hierarchikusan strukturálódó kommunikációban új autoritás kezd kibontakozni. Ez az autoritás pedig, kiszabadulva a szóbeliség kényszeredetten szekvenciális (a beszélőre mindig reflektáló) szerkezetéből, már arra törekszik, hogy a hallgatótól függetlenül minél többet közöljön, és minél több tudást közvetítsen (Luhmann 1998: 273–274). Mindezzel együtt kifejezi a kommunikáló felek közötti hierarchikus viszonyt.

Az írásbeli kommunikációnak ez a hierarchikus jegye megmutatkozik a társadalom differenciálódásában is. A szóbeliség megmaradó heterarchikus szerkezete mellett egyre erőteljesebb lesz a társadalom hierarchikus építkezése is. A kommunikáció új szerkezete területileg különböző egységekre tagolódó nagyobb társadalmak létrejöttéhez vezet. Ennek a változásnak a hátterében az áll, hogy az írásbeliség az eltérő interakciós rendszerek közötti kapcsolatteremtés mellett lehetővé teszi azt is, hogy ezeknek a heterarchikusan szerveződő, széttagolt egységeknek a központi irányítása is kialakuljon. Az immár az írásos emlékezetre hagyatkozó központi hatalom és az azt szolgáló bürokrácia nem csupán a jelenben él, hanem a múltat és a jövőt is kezelni képes szemantikája a centrumból a társadalom egészének kommunikációját tudja ezáltal szervezni.

Luhmann mindezek alapján arra a következtetésre jut, hogy az ekképpen kialakuló magaskultúra társadalmi az írásbeliséggel létrehozott hierarchikus szerveződést alakítanak ki. Az írás használatával a központi hatalom anélkül tud részt venni a társadalom irányításában, hogy közvetlenül részese lenne a helyi kisközösségek interakciójának. Ez a térbeli és szociális távolság azt is magával hozza, hogy a kommunikáció egyre inkább elszakad az interakció redundáns, minden résztvevő megértésére igényt tartó, alapvetően heterarchikus szerkezetétől. A nem-jelenlévőség olyan szociális távolságot alakít ki, amelyben már nem egy, a szóbeliség által megszervezett kisközösség szemantikája alapján tájékozódhatnak, hanem a megfigyelő perspektívája ezen területileg összekapcsolható interakciós rendszerek összességének a nézőpontja felé mozdulhat el. Következik a luhmanni megállapításokból, hogy a kilépés az interakció rendszerszintjéből nem annak tagadását vonja maga után,

hanem egy olyan, az írással immár megvalósítható szervezeti kommunikáció kialakítását eredményezi, amely az egyes interakciós rendszerszintek egészére reflektál.

Luhmann ugyan nem elemzi részletesen, de a fentiekből következik, hogy a központi hatalom bürokratikus szervezetei alapvetően megkívánják azt, hogy a társadalom a szóbeliség társadalmihoz képest sokkal inkább hierarchikus szerveződésű legyen. A társadalom egységes irányítása egyre inkább a hierarchia csúcán álló centrum által meghatározott. Ugyan ez a központi hatalom nem lehet közömbös a periférián elhelyezkedő számtalan interakciós rendszer önkonstitúciójára (hiszen ezzel saját létét veszélyeztetné), de a társadalom egységes irányításának megszerzése egyre inkább háttérbe szoríthatja a perifériák heterarchikus szerveződését. A szervezet rendszerszintjén létrejött központi hatalom ugyanis egyre inkább képes a társadalmi erőforrások fölött diszponálni. A perifériális kisközösségekből a központ felé áradó erőforrások (vö. Polányi 1976) mellett a társadalmi kommunikáció is egyre inkább a központ által meghatározott: az egyes kisközösségek egymáshoz fűződő kapcsolata is immár a központból irányított, vagyis egymáshoz fűződő viszonyukat is egyre inkább áthatja a hierarchikus szerveződés.

Ráadásul az írás hierarchikus szerveződése abban is megnyilvánul, hogy – szemben a szóbeliséggel – nem mindenki bevonására törekszik, hanem éppen ellenkezőleg, elkülönít (Luhmann 2005b). Az írás olyan nem csoportos, hanem egyéni nézőpontot jelenít meg, ami nem, vagy nem feltétlenül terjed ki az egész közösségre. Ez a partikularitások társadalmi megjelenését hozza magával, ami egyúttal a komplexitás nagyobb fokát is eredményezi. Ugyanebbe az irányba mutat az is, hogy az írás megjelenésével a vizuális tér is átalakul. Az írás ugyanis a közlendőt kisebb egységekre (szavakra) tagolja, ami a szöveg differenciálódását, korábban nem tapasztalt mértékű strukturálódását eredményezi. Ez vezet el a szóbeliség holisztikus szemléletétől a partikularitásig, ami a közlések tárgyiasulását, és ezáltal a komplexitás növekedését indukálja. Másfelől az írásbeliségből következő partikularitás elterjedése vezet ahhoz, hogy a társadalom két részre (írástudókra és írástudatlanokra) szakad, és a hierarchikus szerkezet a közvetlen interakciótól függetlenül stabilizálódik.²⁵

Az eddigi luhmanni megállapításokból kiindulva értelmezhetők a magaskultúra társadalmi. Ezen társadalmak hierarchikus szerveződése a hatalom gyakorlását is átfomálja. Másfelől az írásbeliség elterjedéséből következő komplexitásnövekedés ugyan a hatalom szerkezetét is átalakítja, de a hatalomgyakorlás legegyszerűbb formájának, a fizikai erőszaknak változatlanul jelentős szerepe van a magaskultúra társadalmában is. A közös jelentés kialakítása a hierarchikusan szervezett központban történik, és az ettől való eltérés szankcionálása is legfőképpen az erőforrások-

25 Luhmann-nal megegyezően az írásbeliségnek ezt a hatását ábrázolja Goody és Watt alapvető jelentőségű munkája (Goody és Watt [1968]). Ők arra mutatnak rá, hogy az írás technikája olyan fogalmakat (Isten, igazság, lélek, jó stb.) és ezáltal olyan különálló entitásokat hoz létre, amelyek elkülönülnek a mondat egészétől és annak társadalmi kontextusától. Ezzel egy olyan struktúra jön létre a fogalmi gondolkodásban és a világlátásban is, amely a dolgok rendjének objektív meghatározására törekszik. Ez pedig magával hozza a társadalom erőteljesebb előzetes strukturálódását és ezáltal a hierarchia hangsúlyosabb megjelenését is.

kal rendelkező, így katonailag is erős központ feladata lesz. Ezzel függ össze, hogy az először az ókori Keleten megszerveződő centrum–periféria társadalmi alapvetően katonapolitikai irányítás alatt vannak, tükrözve ennek az új típusú kommunikációnak határozottan hierarchikus jellegét. Ez a centrális hatalom ráadásul magán viseli a társadalom csúcán létrejövő szervezet elsődleges preferenciáit: azt, hogy az erőforrások minden felügyelt területről a központ felé áramoljanak. Ez pedig adott esetben nagyon erőteljes fizikai kényszer alkalmazását eredményezi, tükrözve a kommunikáció erősen hierarchikus szerveződését.²⁶

Másfelől a centrum–periféria társadalmi nem csupán a hatalom legegyszerűbb formájával, a fizikai erőszakkal jellemezhetők. Úgy látom, hogy a társadalom írásbeliséggel egyre bonyolultabbá váló szerveződése a hatalomgyakorlás struktúráját is átrajzolja. Az írásbeliség ugyanis nagy kiterjedésű államokat hoz létre. A történelem során először létrejövő birodalmaknak az egység megteremtése új típusú nehézségével kell szembenézniük. A birodalom közös jelentésekben megmutatkozó integrációját azonban már nem lehet biztosítani az interakció rendszerszintjén a mindenki bevonásával meghozott közös szabályokkal. A birodalmak immár több interakciós rendszerből állnak, amelyek koordinálása óhatatlanul megkívánja egy olyan központi hatalom kialakítását, amely képes a közös jelentésalkotás fölött öröködni. Másfelől az írásbeliség társadalmi az archaikusnál jóval nagyobb dinamikával rendelkeznek.

Értelmezésem szerint ebből adódik, hogy a központi döntéshozatalt olyan egységes szabályok meghozatalával kell segíteni, amely egyrészt alapjaiban koordinálja a társadalmi cselekvők mozgásterét, másrészt a környezeti irritációkra (pl. egy külvülről jövő katonai fenyegetésre) is képes gyors válaszokat adni. A társadalom e bonyolultabb szerkezete számára így már önmagában nem elégséges a fizikai erőszak alkalmazása, hanem olyan szabályokat kell kialakítania, amelyek előre rögzített módon és a cselekvők számára előre kondicionálva határozzák meg a cselekvések körét. Ez hívja életre az írásban rögzített törvények megalkotását a centrum–periféria társadalmában. Ez a szabályrendszer túlnyúlik az interakció rendszerszintjén, és a központi hatalom szempontjait érvényesítve a szervezet rendszerszintjén határozza meg az egész közösség tagjai számára a betartandó magatartásmintákat.

Az írásbeliség társadalmi törvényei egyszerre viselik magukon a rendszer megnövekedett komplexitásának és hierarchikus szerveződésének szempontjait. A komplexitásnövekedés egyik legfontosabb következménye az, hogy a hatalom gyakorlása nem csupán a nyers erőszak alkalmazásában merül ki. Az összetettebbé váló kommunikáció ugyanis megkívánja a nagyobb társadalmi különbségekkel rendelkező személyek folyamatos bevonását (inklúzióját) a kommunikáció folyamatába. Az azonnali kirekesztés helyett tehát egyre gyakrabban alkalmazzák a normaszegés

²⁶ A centrum katonapolitikai szempontjait tükrözi az is, hogy a fizikai kényszert nem csupán az erőforrás aktuális megszerzése érdekében alkalmazzák, hanem a tudatos kegyetlenségek célja (lásd az ókori asszír birodalom példáját) a megfélemlítés és az, hogy ezzel elérjék, hogy az alárendeltek hosszú távon is hajlandóságot mutassanak az erőforrások rendelkezésre bocsátására.

büntetésének nem fizikai szankciókkal való érvényesítését. Ennek leggyakoribb formája a pénzbírság lesz, amely a központi hatalom számára egyúttal könnyen újra elosztható erőforrást képez. (A pénzbírság egyúttal a pénzgazdálkodás kialakulását is mutatja, amely szintén az előre rögzített társadalmi struktúrákat, a kondicionális és a motiváció szociális dimenzióit mutatja.) A hatalomgyakorlás differenciálódásának másik szegmense pedig az lesz, hogy a normaszegés eltérő súlyú szankcionálása egyre inkább a normaszegő társadalmi pozícióját tükrözi. Ezáltal a hatalom különbséget tesz a cselekvők hierarchikus helyzete között, és a büntetés mértékében is érvényesíti a pozitív vagy negatív privilegizált pozíciót.²⁷ Ugyan a fizikai erőszak változatlanul hangsúlyos része a centrum–periféria társadalmi hatalomgyakorlásának, de a közös szabályok kialakulásában használt jogi megoldások nagyban differenciálják a hatalom médiumának szerkezetét.

Mindenesetre a fentiekből egyértelműen az következik, hogy az írásbeliség elterjedésével megszűnik a társadalom alapvetően heterarchikus szerveződése. Luhmann érzékeli a kommunikációs médiumokkal nagyban összefüggő társadalmi változás jelentőségét, és két, a társadalomszerkezetre és a társadalmi evolúcióra vonatkozó megállapítást tesz. Egyrészt vitán felül áll számára, hogy az írásbeliség társadalmi kommunikáció erősen hierarchikus szerveződését hozza létre. Másrészt kései munkásságában arra hívja fel a figyelmet, hogy az írásbeliséggel kezdődő történeti folyamatban²⁸ a kommunikációs médiumok hozta társadalmi változások a hierarchiából a heterarchikus viszonyokba való folyamatos átmenet korszakaiként értelmezhetők (Luhmann 1998: 312–315). Luhmann kijelentéseiből két dolog következik. Egyrészt az, hogy hangsúlyosan nem osztja azt a marxista nézőpontot, amely a történelmi evolúcióban a társadalmi egyenlőtlenségek és ekképpen a társadalmi kizsákmányolás növekedését érzékeli. Másrészt a luhmanni kijelentés folyamán az is, hogy az írásbeliség társadalmi hierarchikus struktúrájúak. A továbbiakban az utóbbi luhmanni értékelés tarthatóságát igyekszünk megvizsgálni.

Hierarchia és heterarchia az írásbeliség társadalmaiban

Az eddigi gondolatmenet alapján aligha vitatható, hogy az archaikus társadalomhoz képest a centrum–periféria társadalmakban jelentősen megnövekedett a hierarchikus szerkezet jelentősége. Érdemes azonban sorra venni azokat a tényezőket is, amelyek a társadalomban fennmaradó, vagy egyes vonatkozásokban megerősödő heterarchikus szerkezetre mutatnak rá. Annál inkább is szükségesnek tűnik ennek kiemelése, mivel egy döntő társadalmi változás nagyon gyakran jár azzal a következménnyel, hogy a jelenséget megfigyelők a korábbi korszaktól való eltérésre, az

27 Lásd Hammurápi törvénykönyvét, ahol a társadalmi ranglétrán elfoglalt pozíció határozta meg a pénzbírság és a fizikai erőszak közötti választást, illetve a szankció mértékét is.

28 Nem teljesen világos, hogy Luhmann a kommunikációs médiumok történetét miért az írással, és miért nem a nyelvvel kezdi. Erre az egyik lehetséges magyarázat az, hogy a nyelvet (nem feltétlenül megalapozottan) minden társadalom alapjának tekintik, és az írás lesz az az első kommunikációs médium, amely immár társadalmi differenciálódást eredményez.

új berendezkedés korábban nem meglévő jegyeire fókuszálnak. Ez természetesen adódik a megkülönböztetés szükségességéből, amivel az egyes történeti korszakokat igyekeznek elválasztani egymástól. Másfelől ez a tudomány részrendszerében is gyakran tapasztalt percepciósi hiba óhatatlanul azt eredményezi, hogy a kutatók túlhangsúlyozzák az újdonság társadalmi szerepét, és jelentőségénél kisebb súllyal tárgyalják a társadalom azon jegyeit, amelyek korábban és a jelenben is alakítják a kommunikáció szerkezetét.²⁹

Ez a megállapítás különösen érvényesnek tűnik az írásbeliséggel bekövetkező társadalmi változás értékelésekor. Egy új kommunikációs médium megjelenése ugyanis sohasem számolja fel a korábbi médiumok szerepét, hanem csak átalakítja azt. Ha számot vetünk azzal, hogy a centrum–periféria társadalmában az új kommunikációs médium elterjedtsége milyen méreteket ölt, akkor Luhmann-nál bizonyosan óvatosabb megállapításokra jutunk a társadalom szerkezeti változásait és annak hierarchikus szerkezetét illetően. A magát az írásbeliséggel megszervező társadalmakban egészen az immár új korszakot jelentő könyvnyomtatás elterjedéséig az írás használata egy nagyon szűk társadalmi csoport sajátja.³⁰ Az írás privilegizált helyzetet biztosító szerepe ugyan egyrészt világosan jelzi, hogy az elterjesztő médium birtoklása jelentékeny társadalmi hatalmat eredményez (Goody és Watt 1968; Havelock 1963), de kommunikációja nagyon kevésbé hatja át a társadalom egészét.

Az írás elterjesztő médiumának szerepe a magaskultúra ókori társadalmában alapvetően az istenekkel való kapcsolattartásra és a nagyobb háztartások ügykezelésére korlátozódik (Goody 1968). Az írás tehát hosszú ideig nem az információáramlás alapja lesz, hanem bizonyos társadalmilag fontos ismeretek nyilvántartására vonatkozik. A nagyobb háztartások ügykezelése másfelől – ha lassan is, de – olyan fejlődést indít el, amely egyre nagyobb szerepet juttat az írás elterjesztő médiumának. Ez a szerepnövekedés is azonban nagyobb részt a centrum hierarchikus kommunikációjának megszervezésére szolgál (vö. Hajnal 1998).³¹ Ezt mutatja a szervezet rendszerszintjén működő centrumnak a számtalan sok perifériával folytatott kommunikációja. Ennek gyakorisága azonban meglehetősen alacsony az egyes, az interakció rendszerszintjén megszerveződő kisközösségek számára. Az adózással, hadba vonulással kapcsolatos és az egyéb tartalmú, a központból jövő utasítások ugyan kijelölik a társadalmilag lehetséges cselekvések körét, de éppen annak ala-

29 A megfigyelés jelzett vakfoltja összefüggésben van a tudomány sajátos szerkezetével is. A tudomány részrendszere ugyanis annak a modern társadalomnak a része, amelyet egy végtelenen felgyorsult társadalmi dinamika jellemez (Luhmann 1990). Ezt a dinamikát pedig olyan szemantika jellemzi, amely a meglévő elemek helyett az ehhez képest tapasztalt újdonságnak tulajdonít különös értéket. A részrendszer másodlagos bináris kódja, a presztízs is az alapján tekintti a részrendszerben tevékenykedő tudósokat jelentékenynek vagy jelentéktelennek, hogy azok mennyire képesek újszerű, eddig le nem írt összefüggéseket megállapítani. Ez a szerkezet ekképpen tükrözi a modernitásnak az újdonságra fókuszáló szemantikáját.

30 A szóbeliségnek jóval a könyvnyomtatás elterjedése utáni markáns továbbélését mutatja az is, hogy az írott szöveget a 19. századi felolvastak (Balogh 1921, 1926). (A szóbeliség továbbélését mutatja be Ong, Havelock, Woody és mások munkássága is.) (Balogh munkásságáról lásd részletesebben: Demeter 2004.)

31 Hajnal István korszakos írástörténeti elemzése arra mutatnak rá többek között, hogy a középkor szokásszerű társadalmának egyik döntő változása akkor következik be, amikor az írásbeliség használata immár kiterjed a nem privilegizált társadalmi csoportokra is. Ez az átalakulás azonban kései európai sajátosság, és nem jellemző általában a magaskultúra társadalmaira. (Hajnal írástörténeti munkásságának kommunikációfilozófiai és/vagy -történeti aspektusairól lásd részletesebben: Nyíri 1992; Kondor 2007; Baráth 2008.)

csony kiterjedtsége miatt nem hatják át a társadalmi érintkezés túlnyomó részét. Alter és ego többségi kommunikációja tehát változatlanul a szóbeliség médiuma által kijelölt közegben zajlik (Ong 2010). A kettős kontingencia feloldásának változatlanul domináns közege tehát az a szóbeliség lesz, amely erősen őrzi a kommunikáció heterarchikus felépítését.

Magától értetődően a szóbeliség világa részben át is alakul az írásbeliség megjelenése következtében. A nyelvi kommunikáció immár nem terjed ki a kettős kontingencia feloldásának minden helyzetére, hanem annak körét az írásbeli kommunikáció korlátozza. Ez a korlátozottság azonban csekély súllyal rendelkezik az immár birodalommal szerveződő társadalom számtalan kisközössége számára. Az identitás többségi meghatározása változatlanul a szóbeliséggel közvetített interakciós helyzetekben konstituálódik, és csak szűk körben (leginkább a helyi társadalom elitje számára) jelenik meg az írásbeliségnek identitást generáló szerepe. Az írásbeliség strukturáló szándéka ugyan megmutatkozik a korábban tárgyalt írásos törvények megalkotásában, de a társadalmi érintkezés gyakorlata erősen felülírja ezt a strukturáló elvet. A történeti példák egyértelműen azt mutatják, hogy a centrum hierarchikusan generált, közös jelentésalkotást célzó elvei általában a birodalom központjában, és csak annak közvetlen hatókörében érvényesülnek.³² A számtalan, a központ számára napi tevékenységében átláthatatlan³³ helyi kisközösség változatlanul a szóbeliség viszonyai által meghatározott szerkezetben épül fel elsődlegesen. Itt dőlnek el a dolgok és a világ jelentései, amelyek a kommunikáló felek számára a társadalmi valóságot jelölik ki.

Ez a kommunikációs szerkezet adódik az írásbeliség korszakában kialakuló birodalmak nagyfokú instabilitásából is. Az elsődlegesen katonapolitikai megfontolások alapján szerveződő centrumok értelemszerűen kiszolgáltatottak a hadiszerecncse alakulásának. A perifériák erőforrásának újraosztására és legfőképpen újabb területek meghódítására létrejövő szervezeti kommunikáció állandóan szembe találja magát egy hasonló szándékok mentén szervezett és több vonatkozásban rokon felépítésű birodalommal. Ennek pedig óhatatlanul az a következménye, hogy a birodalmak folyamatosan változó centrumai újabb és újabb központi akaratot jelenítenek meg a társadalom tagjai számára. Ebben a kiszámíthatatlan közegben a kommunikáció többségi szóbeli kommunikációja értelemszerűen a nagy stabilitást mutató kisközösségek, az interakciók rendszerszintjének világában konstituálódik. Ezt pedig jellemzően változatlanul a heterarchikus struktúra dominanciája jellemzi.

A centrumok folyamatosan változó, de mindig hierarchikus szerkezettel rendel-

32 Fernand Braudel kiváló társadalomtörténeti tablója (Braudel 1985) még a középkor végére vonatkozóan is azt mutatja, hogy a centrumban magától értetődő közös jelentésalkotás sokszor visszhangtalan, vagy csak töredékesen van jelen a központtól távolabb eső területeken. Braudel történeti munkájából az derül ki, hogy a mélyen vallásosnak gondolt, keresztyénné aposztrofált Európa vallásos elveiben is milyen sokszínűen pogány volt, és milyen távol állt az egyház szervezeti kommunikációja által közvetített világlátásától. Centrum és periféria sokszor homlokegyenest eltérő vallási jelentésalkotását ábrázolják a korszakra vonatkozó mikrotörténelmi alapmunkák is (Ginzburg 1991; Ladurie 1997).

33 A magaskultúra társadalmainak az írásbeliséget használó bürokratikus hatalma nem annyira differenciált, hogy képet tudna kapni a helyi kisközösségek működéséről. Alacsony komplexitású szervezeti kommunikációja jórészt abból a célból szerveződött, hogy a centrum számára elengedhetetlen erőforrások begyűjtését elérje, és nem a társadalom átláthatóságára törekedett.

kező hatása másfelől befolyásolja az interakció rendszerszintjén kommunikáló kis-közösségeket is. Mivel az interakció rendszerszintje az írásbeliség társadalmaiban már nem azonos a társadalommal, a szóbeliség eme világának óhatatlanul alkalmazkodnia kell a rajta kívül lévő társadalom kommunikációjához is. Ez a társadalom másik rendszerszintjétől, a szervezetektől jövő irritáció pedig olyan folyamatos, külső impulzusokat ad az interakció rendszerszintje autopoiézisének, amely óhatatlanul új típusú szelekciót eredményez a részrendszer kommunikációjában. A külső irritáció egyértelműen hierarchikus természete ezáltal nyomot hagy az interakció rendszerszintjének kommunikációjában is.

Ennek a szerkezetváltozásnak több formája van. A kommunikáció nem az interakció rendszerszintjén meghatározott tartalmi a hierarchikusan felettük álló központból jönnek, mégis az egész interakció jelentésalkotását képesek befolyásolni. Ráadásul ezekkel az utasításokkal kapcsolatban meglehetősen szűk lehetősége van a közösségnek a központtól eltérő értelmezésre. Így a közösség heterarchikus szerveződésű jelentésalkotásának inkább a központból jövő impulzusokhoz fűződő viszonyban lesz szerepe. Ennek az alapvetően a szóbeliség mellérendelő szerkezetében történő jelenésalkotásnak a jelentőségét nem vitatva azonban arra is rá kell mutatni, hogy az interakció rendszerszintje is – éppen a központtal való sikeres kapcsolatépítés miatt – ráutalt az írásbeliség (ha csak szűk körű) elterjedésére is. Ez ugyan jellemzően csak az szóbeliség közösségeinek elitjére vagy vezetőjére korlátozódik, de ez a momentum is átrajzolja a jellemzően az interakció szintjén megszerveződő közösség társadalomszerkezetét, mivel irányítását olyan személy végzi, aki nem csupán a heterarchiára berendezkedett interakciós rendszerszint, hanem a hierarchikus szervezethez fűződő kapcsolat által is befolyásolt.

Az írásbeliség megjelenése ezáltal a magaskultúra társadalmainak perifériáin is átrendezi a kommunikáció szerkezetét. Az alapvetően heterarchikusan szervezett társadalmi érintkezést egyre inkább áthatja a hierarchikus szerkezet. Ez a változás magyarázhatja azt, hogy Luhmann is erre az időszakra vonatkozóan a hierarchia növekedő szerepét érezte a társadalmi folyamatokban. Erre a szerkezetváltozásra kétségkívül sor is kerül. Nem szabad azonban ennek az új kommunikációs szerkezetnek a jelentőségét túlértékelni. A hierarchikus viszonyok nagyobb súlya ugyan egyértelműen jelzi azt, hogy az írásbeliség társadalmainak interakciós rendszerszintjén az erősödő környezeti irritációra adott válasz nagyobb teret enged a hierarchikus viszonyoknak. Ez azonban nem írja felül a szóbeliség alapvetően heterarchikus szerveződését, mivel ezt a rendszerszintet változatlanul a szóbeliség, és nem az írásbeliség viszonyai hatják át.

Ez a megállapítás új módon reflektál a szocietális evolúció luhmanni elméletére. A luhmanni megközelítés a társadalomnak a kommunikációs médiumok mentén szemlélt evolúciójában ugyanis az írásbeliségtől kezdve a hierarchikus szerkezetből a heterarchikus szerkezetbe történő folyamatos átalakulását érzékeli. Ha azonban a luhmanni értelmezéssel szembeni érveink védhetőek és eddigi fejtegetéseink

helytállóak, akkor a magaskultúra társadalmainak centrumra és perifériára osztott kettős szerkezete egyaránt magán viseli a (többségi) perifériákra változatlanul jellemző, alapvető szerkezetében heterarchikus, és a centrum dominánsan hierarchikus szerveződésének jegyeit. Ennek fényében azonban túlzónak tűnik ennek a társadalomtípusnak mindent a hierarchiára visszavezető értelmezése. A hierarchiát indokolatlanul kiemelő nézőpont azonban Luhmann e tekintetben minden bizonnyal egyszerűsítő szemantikájának is része. Ez a luhmanni álláspont ennyiben revízióra szorul, még ha Luhmann a kommunikációs médiumok elemzésében új, a társadalom komplex leírását nagyban segítő szempontokat adott is.

Elemzéseink alapján azonban nem csupán a magaskultúra társadalmainak luhmanni értelmezése szorul revidálásra. Ha a Luhmann-nal szembeni érveink tarthatóak, akkor ez a szocietális evolúcióról szóló luhmanni elméletet egy jelentős ponton látszik gyengíteni. Luhmann evolúciós modellje ugyanis az írásbeliség időszakát tekinti a leginkább hierarchikus szerveződésű időszaknak, miközben elemzésünk – érvei mentén – éppen ennek a korszaknak csak korlátoosan hierarchikus szerveződésére mutatott rá. Ebből pedig óhatatlanul adódik a kérdés: valóban tartható-e az az evolúciós modell, amely szerint a kommunikációs médiumok a hierarchiából a heterarchiába történő változást jelenítik meg, amikor ennek első luhmanni korszaka (az írásbeliség) azt a jegyét (a hierarchiát) tükrözi kevésbé, amelynek folyamatos megszűnése jelentené a szocietális evolúciójának egyik fő jellemzőjét. A kételyek megfogalmazása mellett azonban azt is jelezni kell, hogy a kérdés egyértelmű eldöntése csak a további elterjesztő médiumok (könyvnyomtatás, elektronikus és digitális médiumok) mentén lezajló társadalmi változások aprólékos feltérképezésével lehetséges. Ezek a további vizsgálatok szükségesek annak megállapítására, hogy a luhmanni megközelítés e vonatkozásban tartható-e, és a társadalom komplexitásnövekedése valóban a hierarchiából a heterarchiába való átmenetként értelmezhető-e.

Abstract: This paper is based on a late Luhmannian proposition that the evolution of sociality is not only the primary structural form of societies but it may even be interpreted on the basis of communication media. The study explores the role of language and writing – the two most fundamental media – in the evolution of sociality in the context of Luhmann's system theory, and in its interpretation of the relationship between communication media and social differentiation from the aspect of system theory it presents a detailed discussion of the impact of the spreading of communication media on the structure of society. The author examines how language and writing restructure society's hierarchic and heterarchic organisation and how they lead to increasing complexity. In regard to this question the author argues that Luhmann's approach is in need of a partial revision because of its exaggeration of the importance of hierarchic structures in the societies of literacy.

Irodalom

- Assmann, J. (2013): *Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz.
- Balogh J. (1921): „*Voces Paginarum*” – Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez. Budapest: Franklin Társulat.
- Balogh J. (1926): *A hangos olvasás és írás – újabb adalékok a jelenség történetéhez és természetrajzához*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Baráth K. (2008): Az írástudó magányossága. Megjegyzések Hajnal István írástörténeti munkáihoz. *BUKSZ*, 2: 119–124.
- Bernstein, B. (2003): *Class, Cods and Control. Theoretical Studies Towards a Sociology of Language*. London and New York: Routledge.
- Bognár B. (2009): Miképpen lehetséges szociális rend? A modernitás rendszerelméleti integrációja. *Replika*, 66: 65–91.
- Bourdieu, P. (2009): *A gyakorlat elméletének vázlatja. Három kabil etnológiai tanulmány*. Budapest: Napvilág.
- Braudel, F. (1985): *A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus a XV–XVIII. században*. Budapest: Gondolat.
- Demeter T. (2004): A kommunikációfilozófia magyar előfutára: Balogh József. In Békés V. (szerk.): *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok és intézmények a modernitás kihívásában*. Budapest: Áron Kiadó, 178–203.
- Csányi, V. (1989a): Origin of Complexity and Organizational Levels during Evolution. In Wake, D. B. – Roth, G. (eds.): *Complex Organizational Functions: Integration and Evolution in Vertebrates*. Chichester: John Wiley & Sons LTD., 349–360.
- Csányi, V. (1989b): *Evolutionary Systems and Society. A General Theory*. Durham: Duke University Press.
- Durkheim, É. (2003): *A vallási élet elemi formái*. Budapest: L’Harmattan.
- Eliade, M. (1999): *A szent és a profán: a vallási lényegéről*. Budapest: Európa.
- Foerster, H. von (1993): Was ist Gedächtnis, daß es Rückschau und Vorschau ermöglicht? In Foerster: *Wissen und Gewissen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 299–336.
- Gehlen, A. (1976): *Az ember természete és helye a világban*. Budapest: Gondolat.
- Ginzburg, C. (1991): *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világgépe*. Budapest: Európa.
- Goody, J. (1968): Restricted Literacy in Northern Ghana. In Goody, J. (ed.): *Literacy in Traditional Societies*. Cambridge: Cambridge University Press, 198–264.
- Goody, J. – Watt, I. (1968): The Consequences of Literacy. In Goody, J. (ed.): *Literacy in Traditional Societies*. Cambridge: Cambridge University Press, 27–84.
- Goody, J. (2000): *The Domestication of Savage Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Habermas, J. (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Századvég–Osiris.

- Habermas, J. – Luhmann, N. ([1971] 1990): *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die Systemforschung?* Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hajnal I. ([1937] 1988): *Az újkor története. (Egyetemes történet négy kötetben. Harmadik kötet. Újkor.)* Budapest: Athenaeum Kiadó.
- Hajnal I. (1989): Kézművesség, írásbeliség és európai fejlődés. *Századok*, 3–4: 407–426.
- Hajnal I. (1993): *Technika, művelődés.* In Glatz Ferenc (sorozatszerk.): *História Könyvtár, Monográfiák 2.* Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
- Hajnal I. (1998): Írásbeliség és fejlődés. *Replika*, 30: 195–210.
- Havelock, E. A. (1963): *Preface to Plato.* Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.
- Havelock, E. A. (1978): *The Greek Concept of Justice. From Its Shadow in Homer to Its Substance in Plato.* Cambridge: Harvard University Press.
- Innis, H. A. (2007): A kommunikáció részrehajlása. In Angelusz R. – Tardos R. – Terestyéni T. (szerk.): *Média, nyilvánosság, közlemény.* Budapest: Gondolat, 843–865.
- Jahraus, O. (2012): Supertheorie? In Jahraus, O. – Nassehi, A. (Hrsg.): *Luhmann Handbuch. Leben – Werk – Wirkung.* 432–436.
- Kondor Zs. (2007): Kritikai racionalitás a másodlagos írásbeliség korában. *Információs társadalom*, 7(4): 36–46.
- Kroker, A. (1984): *Technology and The Canadian Mind.* Innis, McLuhan, Grant. Montreal: St. Martin's Press.
- Ladurie, Le Roy E. (1997): *Montaillou. Egy okszitán falu életrajza, 1294–1324.* Budapest: Osiris.
- Lord, A. B. (1995): *The Singer Resumes The Tale.* Ithaca: Cornell University Press.
- Luhmann, N. (1977): Differentiation of society. *Canadian Journal of Sociology*, 2(1): 29–53.
- Luhmann, N. (1981): Die Unwahrscheinlichkeit der Kommunikation. In Luhmann, N.: *Soziologische Aufklärung 3. Soziales System, Gesellschaft, Organisation.* Opladen: Westdeutscher, 25–34.
- Luhmann, N. (1987): Interakció, szervezet, társadalom. (A rendszerelmélet alkalmazásai.) (Ford. Felkai G.) In Némedi D. (szerk.) Pokol B. (vál. és előszó): *Válogatás Niklas Luhmann írásaiból.* Budapest: MM Marx–Len. Okt. Főoszt., 78–93.
- Luhmann, N. (1990): *Die Wissenschaft der Gesellschaft.* Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1991): Einfache Sozialsysteme. In Luhmann: *Soziologische Aufklärung 2. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft.* Opladen: Westdeutscher, 21–38.
- Luhmann, N. (1995a): Wie ist Bewusstsein an Kommunikation beteiligt? In Luhmann, N.: *Soziologische Aufklärung. Band 6. Der Mensch.* Opladen: Westdeutscher, 38–54.
- Luhmann, N. (1995b): Was ist Kommunikation? In Luhmann, N.: *Soziologische Aufklärung. Band 6. Der Mensch.* Opladen: Westdeutscher, 109–120.

- Luhmann, N. (1998): *Die Gesellschaft der Gesellschaft I–II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (2005a): *Einführung in die Theorie der Gesellschaft*. (Hrsg. Baecker, D.) Heidelberg: Carl-Auer.
- Luhmann, N. (2005b): Az írás formája. In Bónus T. – Kelemen P. – Molnár G. T. (szerk.): *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Budapest: Ráció, 431–454.
- Luhmann, N. (2006): *Bevezetés a rendszerelméletbe*. (Ford. Brunczel B.) Gondolat: Budapest.
- Luhmann, N. (2008a): *Die Moral der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (2008b): *Ideenevolution. Beiträge zur Wissenssoziologie*. (Hrsg. Kieserling, A.) Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (2009): *Szociális rendszerek*. (Ford. Brunczel B. és Kis L. A.) Budapest: Gondolat–AKTI.
- Luhmann, N. (2003): *Macht*. Stuttgart: Lucius & Lucius.
- Luhmann, N. (2013): *Macht im System*. Berlin: Suhrkamp.
- Malinowski, B. (1923): The Problem of Meaning in Primitive Languages. In Ogden, C. K. – Richards, I. A. (eds.): *The Meaning of Meaning*. London: Routledge, 146–152.
- Nyíri K. (1992): Hajnal István időszerűsége. *Világosság*, 33(8–9): 682–687.
- Nyíri K. (1998): Bevezetés. Adalékok a szóbeliség-írásbeliség paradigma történetéhez. In Nyíri K. – Szécsi G. (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Budapest: Áron Kiadó, 7–17.
- McLuhan, M. (2001): *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötté*. Budapest: Trezor.
- Ong, W. J. (2010): *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása*. Budapest: AKTI–Gondolat.
- Parry, M. (1987): *The Making of Homeric Verse. The Collected Papers of Milman Parry*. (Adam Parry ed.) Oxford: Oxford University Press.
- Parsons, T. (1985): Evolutionary Universals in Society. In Parsons: *On Institutions and Social Evolution*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 296–326.
- Polányi K. (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat.
- Rasch, W. (2012): Eine „deutsche“ grand theory? In Jahraus, O. – Nassehi, A. (Hrsg.): *Luhmann Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*, 437–440.
- Saussure, F. de (1997): *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Corvina.
- Webster, F. (2002): *Theories of the Information Society*. London: Routledge.